

UNIVERSITATEA
LUCIAN BLAGA
— DIN SIBIU —

Școala Doctorală de Filologie și Istorie
Domeniul de doctorat Istorie

TEZĂ DE DOCTORAT

Tehnică și expresie plastică în arta făuritorilor de iconostase.

Bisericile românești din zona Hunedoarei din veacurile

XVIII – XIX

Doctorand:
Andrei Buda

Conducător de doctorat:
Prof. univ. dr. habil. Ioan Albu

SIBIU 2024

Lucrarea noastră „Tehnică și expresie plastică în arta făuritorilor de iconostase. Bisericile românești din zona Hunedoarei din veacurile XVIII – XIX” urmărește o continuitate și o completare a studiilor efectuate până în prezent de cercetători consacrați, prin abordarea unor aspecte inedite din domeniul analizelor materialelor constitutive, precum și aspecte relevante din observațiile de specialitate din domeniul conservării și restaurării. Astfel, contribuția de față se află la granița dintre istorie, istoria artei, arhitectură, epigrafie, artă plastică, artă ecleziastică, analiza științifică ale materialelor și teoria și practica conservării monumentelor și operelor artistice, încadrând cu optimism studiul ca fiind unul pluridisciplinar. Pe parcursul acumulării și a prelucrării volumului mare de informații, nu am ezitat să cerem sfaturi sau lămuriri experților care activează în domeniile de activitate mai sus menționate. Demersul a fost încurajat atât de profesorii universitari care ne-au susținut în totalitate, cât și de bogatul material bibliografic și documentar pe care l-am avut la îndemână, și care nu a fost exploatat la maximum. Considerăm că subiectul abordat este unul vast, drept urmare nu ne propunem să epuizăm nenumăratele relatări istorice păstrate în lăcașele de cult din județul Hunedoara, ci să subliniem importanța unor idei concrete pe care să le putem susține cu argumente clare, pe când incertul să rămână sub sfera unor ipoteze care se pot lămurii pe parcurs.

Începutul lucrării constă într-o analiză critică a lucrărilor de specialitate publicate. Din numeroasele surse documentare am putut identifica mici neconcordanțe pe care ni le-am asumat în critica adusă, întrucât propria noastră cercetare de teren a fost grav afectată de acestea până la lămurirea lor *in situ*. Din nefericire, am remarcat că deși autorii anteriori ajungeau la epuizarea anumitor subiecte, existau mereu alți specialiști care încercau să lucreze în continuarea lor prin adăugarea unor completări modeste. Pentru perioada contemporană se perpetuează un trend în scrierea lucrărilor de mare anvergură, care să conțină nenumărate referințe, dar din care contribuția autorilor este minimală. Tocmai pentru că am încercat să evităm acest lucru, din materialul strâns am selectat și interpretat exclusiv materialul nepublicat, iar lucrărilor utile ne-am permis să le facem trimiteri sau aprecieri în text.

În primul capitol am ales să dezbatem o tipologie a iconostaselor bisericilor din lemn hunedorene din mai multe puncte de vedere, cum ar fi forma, simbolul, materialul din care este confecționat, decorul, tipurile de ochi, deschiderile și tipurile de uși. Pentru elucidarea

contextului temporal și geografic în care se încadrează modul în care acestea apar, am cercetat pe teren sau din bibliografia cu ilustrații existentă, o parte din lăcașele de cult aparținătoare județelor vecine, dintre care amintim: Gorjul, Timișul, Aradul, Alba, Bistrița-Năsăud, Bihorul, Sibiul și Clujul. Concluziile la care am ajuns ne indică faptul că aceste biserici pot fi clasate într-o tipologie aparte, iar cele câteva excepții se află chiar la granița cu județele vecine al căror specific îl poartă, ori sunt monumente translocate istoric. Așadar poziția, forma și simbolistica iconostasului este mereu aceeași, cel puțin în partea văzută din naos. Reversul iconostasului se poate diferenția ca formă în altar, în funcție de închiderea superioară a acestuia – în sistem boltit, tăvănit sau sub formă de concă. Am grupat în plus iconostasele în două structuri: imobile și mobile, motivându-le existența prin importanța lor din punct de vedere arhitectural și structural în ansamblul edificiului. Numărul intrărilor dinspre naos în altar, forma deschiderilor și a ușilor împărătești se bucură de subcapitole individuale, deoarece am putut separa cu lejeritate aceste aspecte. Am punctat forma ochilor iconostaselor, deși rolul lor în ansamblul timpanului este încă neînțeles. În urma cercetării de teren am surprins și o serie de iconostase masive care suferă modificări după preferințele zugravilor, necesare pentru întregirea programelor iconografice specifice veacurilor. Alături de aceste intervenții, am conturat totodată portretul meșteșugăresc al dulgherului și tâmplarului care au edificat aceste construcții.

Al doilea capitol contribuie la repertorierea unor zugravi importanți, dar și la reliefarea unor practici neavenite de repictare, revopsire, pavoazare cu decoruri cultice sau distrugeri intenționate și neintenționate ale frescelor istorice. Portretizarea și urmărirea activității fiecărui zugrav în parte prin hărțile și graficele prezentate în anexe, ne-au permis modelarea unor fenomene și aprecieri critice care servesc la înțelegerea modului în care aceștia au dobândit experiența, cunoștințele, continuitatea și performanța în activitatea lor. În plus, am putut constata anumite modificări stilistice survenite în urma colaborării pe șantiere comune ale zugravilor. Tendințele pot fi explicate în linii mari de începutul plin de neajunsuri ale secolelor XVII – XVIII, unde calitatea oferită era o modalitate de a asigura continuitatea lucrărilor, de sfârșitul de secol XVIII și începutul de secol XIX, în care zugravi de o înaltă clasă ne oferă opere veritabile care încă dăinuie, opere care se bucură de materiale nobile, așternute pe suprafețele din lemn cu profesionalism și pioșenie. Din nefericire, apare o nouă generație de zugravi care se rup total de generațiile vechi între anii 1830 și 1850, și care contribuie cu o serie de picturi deloc valoroase,

realizate pe pereți într-o manieră diletantă, în multe cazuri ascunzând privirilor picturile splendide ale vremurilor apuse.

În completarea aspectelor analizate în capitolul anterior, Capitolul III vine în sprijinul afirmațiilor făcute, cu o serie de date istorice și analize de laborator pentru materialele constituente ale picturii bisericești. Înțelegerea componentelor din care este alcătuit suportul și pictura murală poate facilita în luarea unor decizii deloc nocive pentru conservarea lor. Datorită faptului că acești pigmenți se transformă sub priceperea zugravilor în frumoase opere de artă, trebuie să înțelegem că totalitatea informațiilor se încifrează în straturi și substraturi, iar aceste detalii sunt tocmai cele care conturează cunoștințele epocilor cu privire la arta murală. Noi ne-am străduit să analizăm și să interpretăm aceste materiale cât se poate de corect, lăsând loc liber ipotezelor ori completărilor viitoare. Nu în ultimul rând, ne-am propus să oferim recomandări metodologice și practice ale tipurilor de abordări posibile în acest domeniu, să amintim posibilitățile din teren, lipsa cunoștințelor și necesitatea restaurării. Faptul că elementele acestor opere sunt atât de expuse pericolelor, interacțiunea chimică cu o mulțime dintre materialele de restaurare este încurajată, iar distrugerile neintenționate pot apărea mult mai frecvent în biserici decât în cazul altor opere de artă. Din experiența pe care o avem, putem aprecia că acest tip de pictură murală este unul dintre cele mai greu de restaurat, iar generația noastră ar trebui să contribuie în principal cu date concrete despre conservarea lor, lăsând experților mult mai pregătiți din generațiile viitoare, prilejul de a le restaura corect și controlat.

Cuvinte cheie: Bisericile din lemn, iconostase, județul Hunedoara, esențe lemnoase, pictura murală.

CUPRINS

SUMAR	3
BRIEF	6
ARGUMENT	11
INTRODUCERE	19
Perspective istorice și geografice asupra bisericilor din lemn hunedorene	19
Studiu succint asupra arhitecturii lăcașurilor de cult din județul Hunedoara	21
Repere de cercetare: Izvoare documentare cu privire la construcția, restaurarea și conservarea bisericilor din lemn	23
Incursiune în restaurarea bisericilor din lemn	25
Investigarea iconostaselor în bisericile din lemn hunedorene	32
1. Cercetare aplicată. Noi date în arhitectura și iconografia bisericilor din lemn hunedorene.	35
1.1. Introducere în tipologia bisericilor din lemn hunedorene. Aspecte din metodologia cercetării.	36
1.1.1. Alegerea unor monumente reprezentative în vederea studierii lor pe teren.	37
1.1.2. Prima fază a documentării și sistematizării materialului propus în vederea studierii - identificarea bibliografiei de specialitate; realizarea unor fișe analitice, tabele și grafice.	38
1.1.3. Organizarea traseului de vizitare a bisericilor și strategia privind realizarea documentației fotografice.	43
1.1.4. Evaluarea condițiilor meteorologice	44
1.2. Iconostasele bisericilor din lemn hunedorene - programele arhitecturale și semnificația lor simbolică	45
1.2.1. Iconostasul ca parte integrată a arhitecturii bisericilor din lemn hunedorene	47
1.2.2. Iconostasul aplicat (mobil)	49
1.3. Tipologia iconostaselor din județul Hunedoara	50
1.3.1. Particularități și diferențieri în alcătuirea iconostaselor masive și a celor mobile	50
1.3.2. Deschiderea din axul timpanului – ochiul iconostasului	51
1.3.3. Deschiderile de acces în altar	52
1.3.4. Tipologia ușilor împărătești	53

1.3.5. <i>Raportul dintre suprafața iconostasului din naos și cea din altar</i>	53
1.3.6. <i>Esențe lemnoase utilizate în construcția iconostaselor</i>	54
1.4. Programe iconografice	55
1.4.1. <i>Vederea din naos</i>	55
1.4.2. <i>Vederea din altar</i>	57
1.4.3. Alte decoruri	59
2. Zugravi și centre de pictură. Aspecte stilistice, influențe și orientări estetice	64
2.1. Bresle implicate în edificarea lăcașelor de cult	65
2.2. Repertorierea zugravilor	67
2.2.1. <i>Zugravi din ținutul Hunedoarei</i>	68
2.2.2. <i>Zugravi peregrini în ținutul Hunedoarei</i>	83
2.3. Centre de pictură în ținutul Hunedoarei. Perioade de ucenicie	95
2.4. Particularități și influențe stilistice	96
2.4.1. <i>Influența bisericii catolice și a iconostaselor austriece de atelier asupra decorării bisericilor din lemn hunedorene</i>	96
2.4.2. <i>Stilul postbrâncovenesc</i>	97
2.4.3. <i>Barocul în ținutul Hunedoarei</i>	97
2.4.4. <i>Neoclasicismul</i>	98
Concluzii	98
3. Aspecte inedite ale picturii murale. Perspective istorice și contemporane.	103
3.1. Invizibilul	104
3.1.1. <i>Analiza materialelor constitutive ale picturii</i>	108
3.2. Expresivitatea	129
3.2.1. <i>Arealul cultural și rezonanța stilurilor consacrate invocate de pictorii muraliști în spațiul hunedorean.</i>	129
3.2.2. <i>Influențe și inovații în vestul Transilvaniei și Țara Zarandului</i>	134
3.2.3. <i>Considerații privitoare la restaurarea picturii murale</i>	135
Concluzii	138
LISTĂ ANEXE	145
REFERINȚE	186
Anexe	

REFERINȚE

1. IZVOARE

1.1 IZVOARE INEDITE

- *Act de sfințire*, Biserica de lemn din satul Boz.
- Arhiva de Stat Deva, fond Scaunul săsesc Sebeș, dosar 1/721, file 1-4.
- Arhiva Mitropoliei Ortodoxe Române a Ardealului, *Fond Protopopiatul Ortodox Român. Dobra*, dosar V,362/1923.

1.2 IZVOARE EDITE

- BUNEA, Augustin, *Statistica românilor din Transilvania în anul 1750, făcută de vicariul episcopesc Petru Aron*, Sibiu, 1901.
- CIOBANU, Virgil, *Statistica românilor ardeleni din anii 1760- 1762*, în AIINC, an. 3, 1926.
- Institutul de Proiectare Hunedoara - Deva, *Studiu pentru punerea în valoare a monumentelor istorice din județul Hunedoara*, Vol. 1. *Țara Zarandului*, Deva, 1991, în Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Biblioteca, număr de inventar 29917.
- Institutul de Proiectare Hunedoara - Deva, *Studiu pentru punerea în valoare a monumentelor istorice din județul Hunedoara*, Vol. 2. *Valea Mureșului*, Deva, 1991, în Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Biblioteca, număr de inventar 29918.
- Institutul de Proiectare Hunedoara - Deva, *Studiu pentru punerea în valoare a monumentelor istorice din județul Hunedoara*, Vol. 4. *Hunedoara*, Deva, 1991, în în Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Biblioteca, număr de inventar 29919.
- MOLDOVAN, Ștefan, *Însemnare. Protocolul vizitațiunei canonice a vicarului Hațegului începând de la 15 noiembrie anul 1852 până la 13 ianuarie 1853 respectiv până la 31 ianuarie 1853, ziua în care s-a încheiat vizitațiunea prima cu vizitarea bisericii din Hațeg*, în addenda la Camelia Elena Vulea și Luminița Waller-Bărbulescu, *Vizitațiuni canonice în Țara Hațegului (1852- 1885)*, Cluj-Napoca, 2003.
- MOȘIC, Traian, *Din cele trăite printre oamenii de la izvoarele Jiului*, Constanța, 2009.

- PASCU, Valeriu, *Album de fotografii: județul Hunedoara*, în Muzeul Civilizației Dacice și Romane, Colecția de Istorie Contemporană, număr de inventar 23505.
- Sfântul Nicolae Cabasila, *Tâlcuirea Dumnezeieștii Liturghii*, tradusă de Pr. Prof. Ene Braniște, București, 1997, cap.23.
- VOILEANU, Matei, *Contribuție la istoria bisericească din Ardeal*, Sibiu, 1928.
- VOILEANU, Matei, *Să se facă lumină. Biserica românilor din Ardeal în veacul al XVIII-lea*, Sibiu, 1926.

2. LUCRĂRI ÎN VOLUM

- ABRUDAN, Ioan Ovidiu, *Vechile biserici de lemn din ținutul Sibiului*, Editura Universității “Lucian Blaga” din Sibiu, Editura Andreiana, Sibiu, 2010.
- AXINTE, Loredana, *Aspecte privind conservarea unor biserici de lemn din județul Suceava împotriva atacului insectelor xilofage dăunătoare*, Editura Karl A. Romstorfer, Suceava, 2016.
- BAKKEN, Kristin, *Preserving the stave churches. Craftsmanship and research*, The Norwegian directorate for cultural heritage, Estonia, 2016.
- BOLDURA, Oliviu, *Pictura Murală. Modificări estetice și restaurare*, Editura Accent Print, București, 2007.
- BRATU, Anca, *Pictura murală maramureșeană; meșteri, zugravi și interferențe stilistice*, Editura ACS, București, 2015.
- BUCȘA, Livia, BUCȘA, Cornel, *Agenți de biodegradare la monumentele istorice din România. Prelevare și combatere*, Editura Alma Mater, Sibiu, 2005.
- BUCUR, Corneliu Ioan, *Muzeul Civilizației Populare Tradiționale “Astra”*, Editura Astra Museum, Sibiu, 2007.
- BUNEA, Augustin, *Episcopul Ioan Inocențiu Klein*, Blaj, 1900.
- CABASILĂ, Nicolae, *Tâlcuirea Dumnezeieștii Liturghii*, traducere de Pr. Prof. Ene Braniște, Editura Arhiepiscopiei Bucureștilor, București, 1997.
- CODREA, Ionuț-Cosmin, *Istorie, societate și viață culturală în Țara Zarandului (secolele XVI - XIX)*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2020.
- CRISTRA, Gheorghe, *În țara bisericilor de lemn*, Întreprinderea Poligrafică, Sibiu, 1989.

- CRISTACHE PANAIT, Ioana, *Arhitectura de lemn din Județul Hunedoara*, Editura ARC, București, 2000.
- DĂNEASĂ, Cristina, *Biserici de lemn din lunca Mureșului, județul Hunedoara*, Editura Astra Museum Sibiu, Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, Sibiu, Deva, 2015.
- DANCU, Dumitru, *Icoane pe sticlă din România*, Editura Meridiane, București, 1998.
- DANCU, Juliana, DANCU Dumitru, *Pictura țărănească pe sticlă*, Editura meridiane, București, 1973.
- Direcția pentru cultură, culte și patrimoniul cultural național a județului Timiș, Mitropolia Banatului, *Cărările credinței. Biserici de lemn monument istoric din județul Timiș*, Editura Graphite, Timiș, 2006.
- DOBREI, Florin, *Bisericile ortodoxe Hunedorene*, Editura Eftimie Murgu, Reșița 2011.
- DOBREI, Florin, DEMETRESCU, Bogdan, ISOPESCU, Bogdan, BĂNUȚI, Emil, *Repertoar al bisericilor de lemn din județul Hunedoara. Fișe analitice ale monumentelor istorice*, Reșița, 2011.
- DOBREI, Florin, *Tezaur hunedorean - bisericile ortodoxe, monument istoric*, Editura Episcopiei Devei și Hunedoarei, Deva, 2014.
- DRĂGUȚ, Vasile, *Dicționar enciclopedic de artă medieval românească*, Editura științifică și enciclopedică, București, 1976.
- DRĂGUȚ, Vasile, *Monumente istorice bisericesti din Eparhia Oradei*, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Oradei, Oradea, 1978.
- DROJ, Gabriela, MANCIA, Aurora, DROJ, Laurențiu, *Biserici de lemn în bazinul Crișul Repede*, Proiect finanțat de Guvernele Islandei, Principatului Liechtenstein și Norvegiei prin Mecanismul Financiar al Spațiului Economic European, Editura Duran's, Oradea, 2010.
- DUMITRAN, Ana, *Ukrainian Features in Transylvanian Icon Paintings in the 18th Century*, în „Intercultural and Visual Art Transfer in Central Europe and the Balkans Ruthenian-Ukrainian and Romanian Art from the 15th to the Early 19th Century” nr. 4, Editura Mega, Cluj-Napoca, Alba Iulia, 2023.
- DUMITRAN, Ana, DUMITRAN, Daniel, FIREA, Ciprian, SALONTAI, Mihaela-Sanda, *Mănăstiri și biserici din Transilvania. Secolele XIII - XVIII*, vol. I, București, 2020.

- DUMITRAN, Daniel, DUMITRAN, Ana, GUDOR, Botond, MOLNAR, Lehel. B., *Sub semnul toleranței. Bisericile din Transilvania în documente inedite*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2012.
- DUMITRAN, Daniel, DUMITRAN, Ana, LASLO, Adrian Florean, „... *virtuti decreti tollerantiae beneficia clero Graeci restituenda ...*”. *Biserica românească din Transilvania în izvoare statistice ale anului 1767*, Editura ALTIP, Alba Iulia, 2009.
- DUMITRESCU, Gabriela, *Radu Zugravu, Caiete de modele*, Editura Excelență prin Cultură, București, 2018.
- FILIP, Dumitrița Daniela, *Materie și Icoană*, Editura Muzeului Național al Unirii, Editura Mega, Alba Iulia, Cluj-Napoca, 2023.
- FLORENSKI, Pavel, *Iconostasul*, Fundația Anastasia, Buzău, 1994.
- FLORESCU, Bobu, PETRESCU, Paul, STAHL, Paul, *Arta Populară de pe Valea Bistriței*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1969.
- Fundația HAR, *Biserica din lemn de la Marița*, Programul Tradiție și Postmodernitate, Vâlcea, 2001.
- Geografia României, Carpații și Depresiunea Transilvaniei, Edit. Academiei, București, 1987.
- GHELMEZIU, N., Suci, Petru, *Identificarea lemnului*, Editura tehnică, București, 1959.
- GODEA, Ioan, *Biserici de lemn din Europa*, Editura CD Press, București, 2008.
- GODEA, Ioan, *Biserici de lemn din România*, Editura Meridiane, București, 1996.
- GODEA, Ioan, MEDELEANU, Horea, *Biserici de lemn din Județul Arad*, ediția a II- a, Editura Brumar, Timișoara, 2009.
- GODEA, Ioan, *Monumente istorice bisericesti din eparhia Oradei. Bisericile de lemn* (în colaborare cu Ioana Cristache Panait) Oradea, Editura Episcopiei Ortodoxe Română a Oradei, 1998.
- ISTUDOR, Ioan, *Noțiuni de chimia picturii*, Editura ACS, București, 2011.
- IONESCU, Alina, Geanina, *Biserica din Vința, Strămurare, Restaurare pictură pe lemn Muzeul ASTRA Sibiu*, Editura ASTRA Museum, Sibiu, 2022.
- IONESCU, Grigore, *Arhitectura Populară Românească*, Editura Tehnică, 1957.

- JIANU, Nicu, LAPTEȘ, Marcel, *Vechi biserici de lemn din județul Hunedoara*, Deva 2004.
- LAC, Mircea, *Patrimoniul etnografic a satului hunedorean de odinioară*, Editura Călăuza v. b., Deva, 2022.
- LARSEN, Knut Einar, MARSTEIN, Niles, *Conservation of Historic Timber Structure. An ecological approach*, Oslo, 2016.
- MAN, Ioan Eugen, *Biserici de lemn ale românilor din ținuturile mureșene*, Editura Nico, Târgu-Mureș, 2012.
- METEȘ, Ștefan, *Mănăstirile Românești din Transilvania și Ungaria*, Seria Didactică, Sibiu 1936.
- MIHAI, Daniela, *Materiale tehnologice pentru industria lemnului*, Editura Tehnică, București, 1983.
- MIHALCU, Mihail, LEONIDA, Mihaela D., *Din tainele iconarilor români de altădată*, Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2009.
- MILIAEVA, Lioudmila, *L'icône Ukrainienne, XIe – XVIIIe s.* Éditions Parktone Press, Bournemouth, Édition Aurora, Saint Pétersbourg.
- MUȘLEA, Ion, *Icoanele pe sticlă și xilogravurile țăranilor români din Transilvania*, București, 1995.
- Muzeul de Artă al Republicii Socialiste România, *Xilogravura populară din Transilvania în secolele XVIII – XIX*, Editura Arta Grafică, București, 1970.
- NILS, Auner, POSTOLACHE, Dana, BUCȘA, Livia, *Tehnologia lucrărilor de restaurare la monumente cu structuri din lemn. Biserici din lemn*, Editura Haco international, Ghimbav, 2019.
- OPRIȘ, Ioan, BODEA-BONFERT, Mihaela, PORUMB Marius, *Monumente istorice de pe Valea Arieșului*, Editura Oscar Print, București, 2001.
- Ordinul Arhitecților din România, *Lemn. Biserici din Nordul Olteniei*, Editura Asociația 37, București, 2010.
- PÂRVULESCU, Dorina Sabina, *Iconostasul tradițional în Banat*, Editura Prepress, Timișoara, 2001.
- PÂRVULESCU, Dorina, *Un caiet de modele de zugrăvie din secolul al XVIII-lea*, Editura Graphite, Timișoara, 2008.

- PASTOUREAU, Michel, *Albastru, Istoria unei culori fascinante*, Editura For You, 2020
- PETRANU, Coriolan, *Bisericile de lemn ale românilor ardeleni*, Tiparul Krafft & Drotleff, Sibiu, 1934.
- PETRESCU, Paul, STOICA, Georgeta, *Dicționar de artă populară*, București, 1997
- POP, Ioan Aurel, *Hunedoreștii. O familie europeană*, Editura Școala Ardeleană, Cluj-Napoca, 2020.
- POPA, Atanasie, *Biserici de lemn din Transilvania*, Timișoara, 1942
- POPA, Atanasie, *Caracteristicile stilistice ale bisericilor de lemn din Transilvania*, în Acta Mvseii Napocensis, Cluj-Napoca, 1973.
- POPA, Atanasie, *Zugravi și școli de zugravi ai bisericilor de lemn din Transilvania, Dimitrie Ispas din Gilău – Cluj*, în Anuarul Muzeului Etnografic al Transilvaniei pe anii 1965-1967, Cluj, 1969.
- PORUMB, Marius, *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania, sec. XIII-XVIII*, București, 1998.
- PORUMB, Marius, *Pictura românească din Transilvania*, vol. I, Cluj, 1981
- PORUMB, Marius, *Un veac de pictură românească din Transilvania. Secolul XVIII*, Editura Meridiane, București, 2003.
- PORUMB, Marius, *Pictura murală din Transilvania. Secolele XIII – XVIII. Dicționar*, Editura Academiei Române, Editura Mega, București, Cluj-Napoca, 2023.
- Publicație a Centrului de Cercetare CReART, *Interdisciplinaritatea în Conservare-Restaurare și Arte Aplicate*, Editura Artes, Iași, 2007.
- RADU, Iacob, *Istoria Vicariatului greco catolic al Hațegului*, Lugoj, 1913.
- REGHIȘ, Ionescu, LUCIA, Doina, *Sacru și Profan la Pădurenii Hunedoarei*, Editura Meridiane, Deva, 2009.
- ROȘCA, Karla, KLUSTCH, Horst, *Ceramica din Transilvania*, Editura Honterus, Sibiu, 2010.
- STĂNCULESCU, Florea, GHEORGHIU, Adrian, PETRESCU, Paul, STAHL, Paul, *Arhitectura populară Românească, Regiunea Hunedoara*, Editura Tehnică, 1956.
- STOICESCU, Nicolae, *Repertoarul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Transilvania*, vol. I, Editura Andreiană, Sibiu, 2012.

- THOMSON, Daniel V., *Practica picturii în tempera*, Editura Eopia, București, 2004.
- VALEA, Mircea, NISTOR, Anghel, RUDEANU, Mihail N., *Toponime hunedorene de la daci la români*, Deva, 2002.
- VĂTĂȘIANU, Virgil, *Vechi biserici de piatră românești, județul Hunedoara*, Editura Carte Românească, Cluj, 1930.
- VESA, Pavel, *Bisericile de mir arădene între tradiție și modernitate*, Editura Mirador, Arad, 2000.
- VESA, Pavel, *Episcopii Aradului, 1706-2006*, Arad, Gutenberg, Univers, 2006.
- VULEA, Camelia Elena, Wallner-Bărbulescu, Luminița, *Vizitațiuni canonice în Țara Hațegului (1853- 1885)*, Cluj-Napoca, 2003.

3. LUCRĂRI DACTILOGRAFIAȚE

- BUDA, Andrei, *Restaurarea candelabrului de lemn din Biserica Sfântul Gheorghe, satul Boz, județul Hunedoara* (lucrare de licență), Sibiu, 2018.
- MARDALE, Adriana Gabriela, *Catapeteasma, Biserici de lemn din județul Hunedoara*, Teză de doctorat, Universitatea de Vest, Timișoara, 2014.
- OBRADOVICI, Vladimir, *Salvgardarea bisericii monument de lemn din Crivina de sus. Rolul arhitectului într-un proces multidisciplinar* (teză de doctorat), Timișoara, 2020.
- SILAGHI, Virginia Luiza, *Bisericile de lemn monumente istorice din județul Bihor*, Biblioteca județeană Gheorghe Șincai – Bihor, Oradea, 2017.
- SCHRAMEL, Mircea, *Istoria vieții bisericesti a satelor dintre Valea Cernei și Valea Runcului, jud. Hunedoara* (lucrare de licență), Sibiu, 1979 (Biblioteca facultății de Teologie din Sibiu).
- TIMBUȘ, Sergiu Petru, *Iconostasul în Transilvania. Istorie, Artă și Tehnologie* (teză de doctorat), Cluj-Napoca, 2021 .
- ZAMFIR, Romulus, *Arhitectura Populară de lemn din Transilvania în context European*, Teză de doctorat, ULBS, Sibiu, 2007.

4. STUDII ȘI ARTICOLE

- ABRUDAN, Ioan Ovidiu, „Dimitrie Dimitriu, the Painter from Wallachia”, în *BRVKENTHAL ACTA MVSEI, VII.2*, Sibiu, 2012.

- BABOȘ, Alexandru, COVACI, Mihai, „Raport de cercetare a unor picturi din bisericile de lemn Maramureșene”, în *Acta Musei Maramorosiensis*, XVI, 2020.
- BABOȘ, Alexandru, „Cum arată biserica de lemn din Berbești? Experiența primelor cercetări de arhitectură și artă sacră în Maramureș”, în *Memoria Ethnologica*, 2020.
- BABOȘ, Alexandru, „Valențele artistice și arhitecturale ale iconostasului fostei biserici de lemn din Biserica Albă, Maramureș”, în *Memoria Ethnologica*, 2021.
- BAN, Minodora, „Borcane farmaceutice de lemn, secolele XVIII și XIX, din Muzeul de Istorie a Farmaciei Sibiu”, în *Studii și Comunicări. 29. Științele Naturii, ACTA MVSEI BRVKENTHAL*, Sibiu, 2004.
- BEJU, Hitchins, KEITH, Hitchins, BEJU, N. Ioan, „Conscripția scaunală a clerului român de pe pământul crăiesc”, în *Mitropolia Ardealului*, Nr. 4, Sibiu, 1989.
- Betea, Raluca, „Tâmpla bisericii din Desești”, în *BCȘS*, numărul 14, 2008.
- CODREA, Ionuț – Cosmin, „The Murals of the Church of Saint Nicholas at Bârsău in the Late 19th Century Drawings of Szinte Gábor”, în *Museikon – A journal of Religious Art and Culture*, 5/2021, Editura Mega, Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia, 2021.
- COJOCARU, Cristina, „Mass-Produced Russian Icons in Romania: A critical Analysis of the „Lipovan Icon” Designation”, în *Russian Icons from Transylvania, Exhibition Catalogue*, Editura Mega, Cluj-Napoca, Alba Iulia, 2023.
- COJOCARU, Cristina, „The Painter Grigorie Popovici and his master Jovan, Contacts between East and West During the Second Half of the 18th Century”, în *Museikon – A journal of Religious Art and Culture*, 5/2021, Editura Mega, Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia, 2021.
- CRISTACHE PANAIT, Ioana, „Biserici de lemn din centrul și nordul județului Arad”, în *Revista Monumentelor Istorice LXIV (1-2)*, București, 1995.
- CRISTACHE PANAIT, Ioana, „Biserica de lemn hunedoreană, evocatoare și evocată”, în vol. *Slujitor al bisericii și al neamului, Părintele Prof. Univ. Dr. Mircea Păcurariu, membru corespondent al Academiei Române, la împlinirea vârstei de 70 de ani*, Cluj-Napoca, 2002.
- CRISTACHE- PANAIT, Ioana, *Bisericile de lemn din eparhia Ardealului*, în vol. *Episcopia Ardealului. Istorie. Viață culturală. Monumente de artă*, Arad, 1989.

- DARIDA, Andreea, „Relația organică dintre tehnica picturii și starea de conservare a picturilor murale din bisericile de lemn”, în *Caietele restaurării 2023*, Editura ACS, București, 2023.
- DOBREI, Florin, „Biserici de lemn hunedorene “călătoare” ”, în *Miorița. Revistă de etnografie și folclor*, Deva, 2022.
- DUMITRAN, Ana, „Pictura românească în județul Alba până la mijlocul secolului al XIX-lea. Demersuri pentru o bază de date”, în revista *Patrimonium Apulense XII*, Editura ALTIP, Alba Iulia, 2012.
- DUMITRAN, Ana, „Predica funebră în mediul ortodox din Transilvania. Mijlocul secolului al XVI-lea – sfârșitul secolului al XVII-lea”, în *Apulum*, 2010
- DUMITRAN, Ana, „Ruthenian Patterns in the Painting of the Romanian Churches in Transylvania, Crișana and Maramureș in the 15th – 17th Centuries”, în *Intercultural and Visual Art Transfer in Central Europe, and the Balkans – Ruthenian-Ukrainian and Romanian Art from the 15th to the Early 19th Century*, Museikon Studies – 4, Editura Mega, Cluj-Napoca, Alba Iulia, 2023.
- DUMITRAN, Daniel, „Geneza și semnificațiile ideii de toleranță religioasă în Principatul Transilvaniei (secolele XVI-XVII)”, în *Lucrările Conferinței științifice organizate la Alba Iulia*, 8-9 iulie 2010.
- FERENC, Mihály, „Repictări pe mobilierul de lemn din biserici transilvănene”, în *Caietele Restaurării 2015*, Editura ACS, București, 2015.
- FERENC, Mihály, GUTTMANN, Márta, „The Umling painter-carpenter workshop in Transylvania”, în *2012 Vienna Congress. The Decorative. Conservation and the Applied Arts*, IIC, Viena, 2012.
- FLORÉAL, Daniel, MOUNIER, Aurélie, Ricarrère-Caussade Pascal, „Of some blue and bluish-grey pigments (“false blue”) in medieval mural paintings in the South West of France”, în *Proceedings of the 39th International Symposium for Archaeometry*, Leuven, 2012.
- GODEA, Ioan, „Biserici de lemn din județul Arad” (în colaborare cu Horia Medeleanu), București, Editura Scara, 2007, ediția I și Timișoara, Ediția Brumar, 2009 - ediția a II-a.
- GODEA, Ioan, *Biserici de lemn din România (nord-vestul Transilvaniei)*, București, 1996.

- GRECEANU, Eugenia, „Tehnică și măiestrie în arhitectura de lemn a județului Hunedoara”, în *Revista Muzeelor și Monumentelor*, București, 1983.
- GRECEANU, Eugenia, „Tipologia bisericilor de lemn din zona centrală a Transilvaniei. Priviri de ansamblu în urma inventarierii din 1962- 1965”, în *Studii și lucrări de restaurare*, Editura Tehnică, București, 1969.
- GRUIA, Ana-Maria, Cova, Ioana, *Pharmatrans. All Things Apothecary in 16th – 20th – Century Transylvania. The Pharmacy Collection in Cluj-Napoca*, Vol. 2 – Wooden Containers, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2023.
- GUTTMANN, Márta, „Analiza materialelor organice din suprafețe pictate prin cromatografie de gaze cuplată cu spectrometrie de masă (GC-MS)”, în *ISIS. Erdély Magyar Restaurátor Füzetek 20*, Haáz Rezső Múzeum, 2013.
- HITCHINS, Keith; Beju, N. Ioan, „Conscripția clerului ortodox transilvan din 1767”, în *Mitropolia Ardealului*, nr.7-8, iulie – august, Sibiu, 1984.
- HITCHINS, Keith, BEJU, N. Ioan, „Documente privitoare la trecutul Bisericii Ortodoxe Române din Transilvania după 1761”, în *Mitropolia Ardealului*, Nr. 1-3 ianuarie-martie, Sibiu, 1974.
- ILIEȘ, Bogdan, OBRADOVICI, Vladimir, „Frogmentus from the Painted Decoration of the Wooden Church of Crivina de Sus (Timiș County). Found during the 2019 Restoration Works”, în *Museikon*, Alba Iulia, 2019.
- IONESCU, Doina, „Activitatea pictorului Simion Silaghi-Sălăjeanul în ținuturi hunedorene, în perioada 1808-1848”, în *Sargeția*, Deva, 2005.
- IONESCU, Doina, „Circulația icoanelor pe sticlă pe meleagurile hunedorele”, în *AMC*, an. 1, 1995.
- IONESCU, Doina, „Valoarea artistică a bisericii monument istoric “Coborârea Sfântului Duh” din Furcșoara, județul Hunedoara”, în *Sargeția*, Deva, 2004.
- IONESCU, Doina, „Valoarea artistică a bisericii monument istoric “Sfântul Nicolae” din Căraci (județul Hunedoara)”, în *Sargeția*, Deva, 2001-2002.
- IORGA, Nicolae, „Istoria țării prin cei mici”, în *Revista istorică*, VII, 1921.
- IORGA, Nicolae, „Scrisori și inscripții ardeleno și maramureșene, vol. I., Scrisori din Archiva Grecilor Sibiului, din Archiva Protopopiei neunite a Făgărașului și din alte locuri”, în *Studii și documente cu privire la Istoria Românilor*, XII, București, 1906.

- IORGA, Nicolae, „Scrisori și inscripții ardelene și maramureșene”, în *Vol. 2: Inscriptii și însemnări* – București, Atelierele Grafice Socec & Co, 1906.
- KRUK, Mirosław Piotr, „Artistic Relations Between Moldavia, Transylvania, Lesser Poland and Ruthenia in Polish Art Historiography”, în *Intercultural and Visual Art Transfer in Central Europe, and the Balkans – Ruthenian-Ukrainian and Romanian Art from the 15th to the Early 19th Century*, Museikon Studies – 4, Editura Mega, Cluj-Napoca, Alba Iulia, 2023.
- LUCA, Aurora Petronela, „When Masonry Destroyed Romanian Wooden Churches, Socioeconomics, Politics, Ideology, and Culture in the Heritage of Alba County”, în *Museikon – A journal of Religious Art and Culture*, 3/2019, Editura Mega, Muzeul Național al Unirii, Alba Iulia, 2019.
- LUPAȘCU, Lucian, GRIGORCEA, Sofia, LUPAȘCU, Galina, ȚÎMBALIUC, Nina, „Noi compuși taninici din stejar și proprietățile lor antimicrobiene in vitro”, în *Buletinul AȘM, Științele Vieții*, Nr. 2(332), Suceava, 2017.
- MARIOARA, Costea, „Pluvial hazards and geomorphological consequences in the Sebeș Basin”, în *Riscuri și catastrofe (V. Sorocovschi – editor)*, VIII, 6, Edit. Casa Cărții de Știință, Cluj Napoca, 2009.
- MEDIEȘANU, Andrei (Adrian Andrei Rusu), „Bisericile medievale românești de odinioară din Țara Hațegului”, în *MB*, an. 35, 1985.
- METEȘ, Ștefan. „Zugravii Bisericilor Românești”, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, Secția pentru Transilvania*, Tipografia Progresul, 1929.
- MORGÓS, András, SAJÓ, István, MINAMI, Takeshi, „Analiza cu spectrometru portabil de fluorescență de raze X a pigmentilor mobilierului pictat de secol XVII-XIX din zona Sighișoara și Rupea Contribuții la compoziția verdelui auri pigment-indigo”, în *ISIS. Erdély Magyar Restaurátor Füzetek 20*, Haáz Rezső Múzeum, 2020.
- MORTENSEN, Karen, „The Changing Natural of Verdigris”, în *Metropolitan Museum publication*, New York, 2007.
- NATIONAL ENVIRONMENTAL HEALTH FORUM, „Paint Film Components”, în *General Series No. 2*, Tipografia Glenelg Press, 1998.
- NEDICI, Radu, „An Artistic Melting Pot: The Building Site of the Greek Catholic Cathedral in Blaj in the Late 1740s”, în *Intercultural and Visual Art Transfer in Central*

Europe, and the Balkans – Ruthenian-Ukrainian and Romanian Art from the 15th to the Early 19th Century, Museikon Studies – 4, Editura Mega, Cluj-Napoca, Alba Iulia, 2023.

- NEMES, Erika Tímea, „Tehnica picturilor murale din biserica din Mugeni”, în *ISIS. Erdély Magyar Restaurátor Füzetek 20*, Haáz Rezső Múzeum, 2013, p. 96;
- MIHALCU, Mihail, LEONIDA, Mihaela D., *Din tainele iconarilor români de altădată*, Editura Eikon, Cluj-Napoca, 2009.
- NEMES, Erika Tímea, *Tehnica picturilor murale din biserica din Mugeni*, în „*ISIS. Erdély Magyar Restaurátor Füzetek 20*”, Haáz Rezső Múzeum, 2013.
- OCTAVIA, Bogdan, „Bazele teoretice ale meteorologiei”, în Edit. Universităţii Lucian Blaga, Sibiu. 2009.
- PAVEL, Eugen, „Cărţi cu însemnări manuscrise (I)”, în *Acta Musei Devensis. Sargeția*, Deva, 1977.
- PĂTRAŞCU, Octavian, HOGMAN, Cornel, „„Biserica Sânonilor” din Lunca Jiului-Petroşani”, în *MB*, an. 23, 1973.
- PÂRVULESCU, Dorina, „Iconostasul bisericilor de la Giera și Surducu Mare, Patrimoniun Banaticum”, în *Sargeția*, 2017.
- PAKUCS-WILLCOCKS, Márai, „„They steal it from the sultan’s pharmacy.” Pharmaceuticals and medicines in early modern Transylvania”, în *Acta Musei Napocensis*, 60/II, Cluj-Napoca, 2023.
- POLIZU, Sultana Ruxandra, „Iconostase Brâncoveneşti păstrate în patrimoniul cultural naţional”, în *Caietele Restaurării 2015*, Editura ACS, Bucureşti, 2015.
- POP, Saveta-Florica, CUCUI, Elena, DUMITRAN, Ana, „Zugravul Nistor Dascălul din Răşinari”, în *NEMUS, an V, numărul 9-10*, Editura Alpin, Alba Iulia, 2010.
- POSTOLACHE, Dana Luminiţa, „Restaurarea unui iconostas brâncovenesc”, în *Caietele Restaurării 2014*, Editura ACS, Bucureşti, 2014.
- PRELIPCEANU, Raluca, „Arta eclectică a lui Simion Silaghi Sălăgeanu- Un artist transilvănean la confluenţă de veacuri (sec. XVIII - XIX)”, în *Istorie, Cultură și Cercetare III*, Editura Cetatea de scaun, Târgovişte, 2019.

- RUSU, Adrian Andrei, „Bisericile românești din districtul Hațeg până la 1700”, în *AT*, an 1, 1991.
- RONDOLEANU, Lucia, „Considerații privind icoanele pe lemn din Țara Zarandului”, în *Sargeția*, Deva, 1982-1983.
- SAID, About, *Green Inhibitors to Reduce the Corrosion Damage*.
- SANDU, Irina Crina Anca, SCHÄFERS, Stephan, MAGRINI, Donata, BRACCI, Susanna, ROQUE, Cecilia A., „Cross-Section and Staining-Based Tehniques for Investigating Organic Materials in Painted and Polychrome Work of Art: A Review”, în *Microscopy and Microanalysis*, 18, 2012.
- TATAI-BALTĂ, Cornel, „Noi date referitoare la icoana de hram a iconostasului catedralei din Blaj”, în *Revista Misiunii Române Unite din Germania*, München.
- TATAI-BALTĂ, Cornel, „Icoanele Împărățești ale iconostasului catedralei din Blaj”,
- TATAI-BALTĂ, Cornel, „Ușile diaconești ale iconostasului catedralei din Blaj”,
- VLAICU, Lorena, „Restaurare vs. instanțe istorice și societate”, în *Caietele restaurării 2013*, Editura ACS, București, 2013.
- WINTER, John , „The characterization of pigments based on carbon”, în *Studies în Conservation*, 2013.

5. WEBGRAFIE

- [Ambulanța pentru monumente](#), data: 10.10.2022, ora: 21:51.
- [Ambulanța pentru monumente](#), data: 10.10.2022, ora: 21:38.
- [Biserici înlemnite](#), data: 10.10.2022, ora 21:45.
- [Biserici de lemn din Hunedoara](#), data: 10.01.2023, ora: 21:10.
- [Codurile SIIRUTA ale Localităților](#), data: 11.02.2023, ora: 11:12.
- [Episcopia Devei și Hunedoarei](#), data: 13.04.2023, ora: 10:42.
- [Great Entrance](#), data: 16.05.2023, ora: 13:35.
- [Great Entrance](#), data: 12.02.2022, ora 16:35.
- [Hărți vechi](#), data: 13.09.2023, ora 18:32.
- [Harta trageri prima jum. XX \(proiecția Lambert\)](#) , data: 14.09.2023, ora 15:45.
- [HyperPhysics](#), data: 02.04.2024, ora: 13:18.
- [Institutul Național al Patrimoniului](#), data: 10.09.2022, ora: 20:23.

- [Isis - Erdélyi magyar restaurátor füzetek](#), data: 11.08.2022, ora: 23:55.
- [Muzeul Național al Țăranului Român](#), data: 21.08.2022, ora: 20:45.
- [Pigmentum.hu](#), data: 13.08.2023, ora: 16:32.
- [Sherwin-Williams company. History](#). 08.05.2024. ora: 12:58.
- [Siebenbürger 1862](#) , data: 14.09.2023, ora 04:07.

6. PROIECTE DE RESTAURARE, BULETINE DE ANALIZE

- BALTĂ, Zizi, *Buletin de analize FTIR / 15.12.2010 – Biserica de lemn Sălciva, jud. Hunedoara.*
- BALTĂ, Zizi, *Examinare și analiză microscopică / 20.07.2017 – Biserica de lemn Sf. Arhanghel Mihail și Gavril, sec. al XVIII – lea, sat Geogel, com. Ponor, jud. Alba.*
- CONSTANTIN, Mirela, SERENDAN, Cristina, *Proiect de conservare – restaurare a picturii murale pe lemn și pe zid și a icoanelor catapetesmei – Biserica de lemn ”Sfinții Arhangheli Mihail și Gavriil”, sat Geogel, com. Ponor, jud. Alba, 2017.*
- CONSTANTIN, Mirela, *Proiect de conservare a picturilor interioare ale bisericii de lemn din Sălciva, jud. Hunedoara, în vederea demontării și strămutării acesteia, București, 2011.*
- DEMETRESCU, Bogdan, ISOPESCU, Bogdan, *Biserica ortodoxă română Sfânta Paraschiva strămutată din comuna Lăpugiu de jos, satul dispărut Baștea în orașul Hunedoara, județul Hunedoara, proiect de strămutare a lăcașului de cult.*
- GEORGESCU, Migdonia, BALTĂ, Zizi, *Buletin de analize fizico-chimice, nr 5389/ 19.07.2017 – Biserica de lemn Sf. Arhanghel Mihail și Gavril, sec. al XVIII – lea, sat Geogel, com. Ponor, jud. Alba.*
- GEORGESCU, Migdonia, NICULESCU, Gheorghe, BALTĂ, Zizi, *Buletin de analize fizico-chimice, 06.12.2010 – Biserica de lemn Sălciva, jud. Hunedoara.*
- GEORGESCU, Migdonia, PETROVICIU, Irina, BALTĂ, Zizi, *Raport de analiză FTIR 23.08.2017 – Biserica de lemn Sf. Arhanghel Mihail și Gavril, sec. al XVIII – lea, sat Geogel, com. Ponor, jud. Alba.*
- NICULESCU, Gheorghe, *Buletin de analize fizice, 27.02.2023 – Biserica de lemn Sfântul Mare Mucenic Gheorghe, sat Ionești, comuna Hălmagiu, județul Arad.*

- POSTOLACHE, Dana, HANDREA, Dorin, *Restaurarea și valorificarea bisericii de lemn Sfântul Gheorghe, sat Baz, comuna Brănișca, județul Hunedoara*, București, 2020.

7. FILM DOCUMENTAR

- BUCUR, Corneliu Ioan, *Strămutarea bisericii de lemn Pogorârea Sfântului Duh din Dretea, județul Cluj în Muzeul în aer liber din Dumbrava Sibiului*, arhiva Astra Film, 2004.